

MARC AURELI, UNA INTRODUCCIÓ

Ramon ALCOBERRO

Potser la gent el coneix més per la pel·lícula *Gladiator* ("hi va haver un somni que es deia Roma") que per la seva obra filosòfica; però Marc Aureli (121-180 després de Crist) fou l'emperador-filòsof, el savi estoic que va governar l'Imperi Romà des del 161 fins a la seva mort fins el 180 i l'últim dels que, des de Maquiavel, la història ha anomenat els "Cinc Bons Emperadors" de la dinastia dels Antonins (Nerva, Trajà, Adrià, Antoní Pius i ell mateix), que van dirigir Roma al llarg de 96 anys. Tots comparteixen la curiosa característica d'haver-se succeït els uns als altres per adopció. La cadena es va trencar amb el fill biològic de Marc Aureli, Còmode, l'emperador gladiador, que va acabar assassinat. La contraposició entre la bondat de Marc Aureli i la perversitat del seu fill ha estat durant segles un lloc comú en l'estudi del polític. Marc Aureli no és un pensador original dins l'estoïcisme, però gairebé tots els temes fonamentals de l'escola apareixen en les seves *Meditacions*.

Marc Aureli, emperador i filòsof (o al revés)

Marc Aureli va néixer a Roma l'any 121 de la nostra Era, en una família noble d'origen bètic (actual Andalusia), però instal·lada a Roma des de feia gairebé un segle. El seu pare, Anni Vetus, va morir aviat i la seva mare Domítia Lucil·la era extraordinàriament rica i sabem que parlava i escrivia correctament el grec, idioma en què Marc va escriure les seves *Meditacions*. La família posseïa diverses bòbiles i en aquell moment tenir fàbriques de rajols volia dir, també, ser una persona influent en l'àmbit polític. Dir que una família de rajolers tenia importància política pot semblar una mica estrany perquè estem acostumats a llegir que Roma sustentava el seu poder en les legions; però les legions per elles soles no haurien fet gran l'imperi. Convé recordar (perquè altrament no s'entén res de la cultura llatina) que el poder de Roma es bastí sobre dos elements que sovint no es valoren prou. D'una banda, la fidelitat personal de l'Emperador al seu clan (i viceversa) a través d'una xarxa molt densa de "comites" (aliats polítics) i "amici" (cercle dels íntims). De l'altra, va ser decisiva la importància de les obres públiques. Són aquestes obres, moltes de les quals han superat els segles, les que articulaven el territori. Les vies romanes feien possible que la llengua i la cultura llatines arribessin arreu de l'imperi. Són les construccions públiques (teatres, arcs de triomf, banys) les que donen testimoni de la superioritat de l'imperi. D'aquí que aquest detall sobre la fortuna familiar no pugui ser menystingut. Al cap i a la fi, molts segles després, encara la nostra idea del bon govern es vincula a l'obra pública.

Marc Aureli era nebot de l'emperador Adrià i de jove el nom del futur emperador i filòsof fou Marc Annius Vero. L'àvia del nostre filòsof, Víbia Sabina, era una dona de caràcter fort, casada amb l'emperador Adrià i que segons els contemporanis es va negar a tenir fills amb ell perquè no volia (sic): "perjudicar la raça humana". Seguí dit en passant que Adrià, tenia més tirada pels jovenets, com ara el famós Antinous, que per les dones. Segurament, però, l'emperador Adrià degué veure alguna qualitat especial en aquell jove parent perquè el va recomanar al seu successor Antoní el Pietós. Amb sis anys el jove Marc ja era cavaller, amb vuit fou admès al col·legi sacerdotal dels Salis i als dotze va fer la seva "conversió" a la filosofia, el procés reflexiu que en certa manera l'acompanyà tota la vida. Dió Casi explica que Adrià jugant amb el nom "Verus", que llavors portava el futur emperador, l'anomenava "Veríssimus", cosa que segurament indica que de ben jove el futur filòsof ja donava el perfil entenimentat del savi. Segons la *Història Augusta*, Marc Aureli "4. Va ser educat per Adrià que, com hem dit abans, l'anomenava Veríssim i que li va atorgar als sis anys la dignitat del cavall públic i als vuit anys el va introduir al col·legi dels Salis." La *Història Augusta*, que no deixa de ser la versió oficial de la historiografia imperial romana, també recull que Marc Aureli: "2. Va ser molt seriós des de petit, i quan va deixar enrere els anys corresponents a la cura de les dides i va ser confiat a grans preceptors, accedí als principis de la filosofia", de manera que: "3. Tan gran era la seva passió per la filosofia que, un cop va ingressar a la casa imperial, anava a la d'Apol·loni per aprendre."

El 10 de juliol del 138, Antoní va succeir Adrià i un any més tard el nostre Marc Aureli, que aleshores tenia 18 anys, va ser elevat a la dignitat de Cèsar. En 145 es va casar amb Faustina, la filla d'Antoní. El matrimoni, segurament infeliç, tingué tretze fills dels quals només en van sobreviure sis, cinc filles i un fill, Còmode, el futur emperador que fou la desgràcia de la família. La tradició ens ha presentat Faustina com una dona sexualment insaciable, que fins i tot hauria enganyat el marit amb algun gladiador, però seria curiós saber si això no és una construcció a posteriori, per contraposar la dona tòpicament dissoluta a l'emperador morigerat. L'elogi que Marc Aureli fa de la seva muller al llibre I de les *Meditacions* sembla del tot incompatible amb la llegenda de la infidelitat.

Per la correspondència amb el seu mestre més significatiu, Frontó, que s'allargà durant gairebé trenta anys (de 139 fins 166-167), coneixem alguns detalls de la formació de Marc Aureli, molt orientada cap a la interiorització moralitzant. Sabem que es va interessar de ben jove per la filosofia estoica, impulsat per un altre mestre, Diogenet. Això el portà a exercitar-se en un estil de vida molt propi de l'estoïcisme: dormia a terra i duia la túnica dels estoics fins que la seva pròpia mare l'en persuadí. Quan va ser triat com a futur emperador dissimulà aquests trets externs, però sempre s'envoltà de filòsofs. Els seus contemporanis sempre van saber que l'emperador era filòsof i així ho recull una nombrosa epigrafia. Va escriure, fins i tot, que per a ell la filosofia era "la mare", mentre la vida de la cort era "la madrastra", de manera que calia refugiar-se en la mare filosòfica: "*Perquè, gràcies a la filosofia, la cort et sembla més suportable i tu també resultes més suportable a la cort*" (VI, 12). El diàleg de Marc Aureli amb la seva pròpia ànima segurament no va ser tan pur com hauria volgut (ell mateix se'n lamenta), però fou una constant de la seva vida.

Junius Rusticus, l'introduí en el pensament d'Epictet, mort pocs anys abans, que és la influència central de Marc Aureli en filosofia i a les *Meditacions* (II, 15) agraeix a l'estoic Claudi Màxim, que fou també cònsol i procònsol: "(...) *el fet de controlar els sentiments i no deixar-me endur per res. També la serenitat en totes les circumstàncies, així com la felicitat barreja en el caràcter de la dolçor i la noblesa. Així mateix, la realització, sense queixes, de les tasques proposades*", característiques que es poden identificar amb l'ideal d'home de l'estoic. Marc Aureli és un estoic

“típic”. Va portar a la pràctica les lliçons d’Epictet i de la tradició estoica, sense alterar-les ni innovar, especialment pel que fa a la manera de concebre els principis filosòfics generals de l’escola. Segurament no es pot considerar Marc Aureli un creador en filosofia; però aquesta no és la qüestió. A l’emperador no li interessava ser original, sinó veraç i “*indiferent a les coses indiferents*”, per usar una fórmula estoica de Filó d’Alexandria. Els llocs comuns de l’estoïcisme apareixen en la seva obra d’una manera profundament humanitzada i enèrgica, i això juntament amb la simpatia que hom pugui sentir per la seva peripècia existencial, és que finalment compta.

Entre la guerra i la filosofia

A la mort d’Antoní el Pietós (161), Marc Aureli esdevé emperador i d’ençà d’aleshores comença per a ell un període guerres i complots que van ocupar-lo fins a la mort. En vint-i-cinc anys de regnat, només en va conèixer quatre de pau. Com a emperador, dignitat que va atènyer quan tenia quaranta anys, Marc Aureli va compartir el poder amb Luci Verus que, segons diuen, era més aviat epicuri i bon vivant, i que tenia deu anys menys que Marc. Fins que aquest va morir l’any 165 el sistema de tenir dos emperadors potser va estalviar disputes civils. Segons la *Història Augusta*, Marc Aureli fins i tot va ocultar els vicis de Luci “tot i que li desagradessin intensament”. En política, Marc Aureli sabia prou bé quins eren els límits del seu poder i ho va deixar establert en un text prou conegut de les *Meditacions* (IX, 29): “... No esperis una república com la de Plató. Al contrari, dona’t per satisfet per qualsevol progrés mínim, Pensa que arribar a aconseguir un resultat no és poca cosa.” Va concebre el principat com un deure i en aquest sentit la filosofia estoica li oferia tot un seguit d’arguments per al govern prudent. Establir una fractura entre el filòsof i l’emperador resulta fora de lloc. Tant en un cas com en l’altre, el criteri decisiu que l’impulsa és el deure i l’atenció al seu *hegemonicon*, la consciència interior.

És molt possible que a Marc Aureli no li agradés la vida militar – i significativament la seva famosa estàtua eqüestre de bronze a la plaça del Capitoli a Roma (any 176) el representa vestit de civil i amb el braç aixecat en so de pau. Però mentre governà, l’imperi es veié en perill pels aixecaments de diversos pobles. Primer els bretons i després el parts (nòmades d’Àsia Central) ataquen les províncies orientals. Els quades i els marcomans, pobles germànics, trenquen les fronteres i ataquen el nord d’Itàlia. La *Història Augusta* no deixa de referir que: “13 La guerra contra els marcomans va provocar una por tan gran que Antoní convocà sacerdots de tot arreu, complí ritus estrangers i purificà Roma amb tot tipus de sacrificis”.

Les guerres marcomanes a les fronteres del Rin es van allargar 24 anys (165-189) i en la primera fase van durar fins l’any 175. Van ser l’atac bàrbar més important contra Roma des dels temps republicans. Però Marc Aureli també hagué de fer front a l’aixecament del governador d’Egipte Avidus Cassius que es proclamà emperador – i que fou linxat per les seves pròpies tropes. En els seus anys d’emperador, Marc Aureli es va trobar també amb un bon nombre de catàstrofes naturals, epidèmies de pesta (porta pels soldats romans després del conflicte amb els parts l’any 166), inundacions, terratrèmols a Àsia en 166 i 178, etc. Potser calia ser “estoic” (en el sentit vulgar, una persona que assumeix el patiment i el dolor) per sobreviure a tantes circumstàncies adverses. Quan Marc Aureli escriu filosofia, viu en plena guerra i en terra estrangera i aquest és un fet que convé no oblidar quan llegim les exhortacions que redacta “per a sí mateix” (que es el títol del manuscrit) en circumstàncies molt dures.

L’any 178 els bàrbars van tornar a amenaçar l’imperi i Marc Aureli reinicià a la guerra en les fronteres danubianes. Va morir a Sírmium o a Viena (el lloc es discuteix), per les conseqüències de la pesta. el 9 d’abril de 180 a l’edat de 59 anys. Segons la llegenda es va acomiadar dels seus companys d’armes dient-los que no ploessin: “¿no sabeu que només faig que passar abans que

vosaltres allí on tots em retrobareu?” Alguns historiadors han vinculat la mort de Marc Aureli i l'accés al govern de Còmode amb l'inici de la crisi de l'imperi romà. Això no sembla gens clar, perquè el segle III encara fou una època de progrés econòmic – i el cristianisme no fou religió d'estat fins al segle IV amb Teodosi. Marc Aureli, però, ha quedat per a la història com un emperador exemplar, alhora patriota i savi. Hadot, recull un text de Dió Cassi que valora així la tasca de l'emperador: *“no va tenir la sort que hauria merescut, sinó que es va trobar confrontat durant el seu mandat a una munió de dissorts. Raó per la qual l'admiro més que a qualsevol altre, perquè en aquestes circumstàncies extraordinàries i fora del comú, va arribar a sobreviure i a salvar l'imperi”* (LXXII, 36,3).

Les antigues virtuts

Una de les característiques del pensament de Marc Aureli és que, com a mínim a nivell de la retòrica (seria molt més complicat dir si també en els fets), se sent clarament un continuador de les velles virtuts republicanes. L'elogi que en fa la *Història Augusta* (que recollim en la traducció catalana de Jordi Binaghi Fasce, 1998) és molt clar en aquest sentit:

12. Amb el poble va actuar com es feia quan l'Estat era lliure, En tot va ser molt moderat i s'esforçava per apartar els homes del mal, motivar-los per a les bones accions, recompensar-los amb abundància, perdonant-los amb indulgència fins al punt que va fer dels dolents bons, i dels bons òptims, suportant també amb paciència les burles d'alguns (...) Per no castigar ningú amb lleugeresa, no va ordenar dimitir del seu càrrec un pretor que havia comés faltes molt greus, sinó que va confiar les seves atribucions judicials a un col·lega. Mai no va afavorir el tresor quan dictava sentències en causes econòmiques. Certament, malgrat ser ferm, era també discret.

Segons Herodià, Marc Aureli va ser: *“l'únic dels emperadors que va donar fe de la seva filosofia no amb paraules, ni amb afirmacions teòriques de les seves creences, sinó amb el seu caràcter digne i la seva virtuosa conducta”*. S'ha dit tradicionalment que el que distingeix la filosofia de Marc és “la sinceritat”. Això és discutible; s'hauria de matisar perquè la seva forma d'expressar-se està molt pautaada, en tot cas, la seva sinceritat deriva clarament d'uns motlles que a tradició estoica havia definit d'una manera prou estricta. “El bon caràcter i la sinceritat”, que són les virtuts que Marc Aureli destaca en el seu avi, M. Anius Ver, estaven força pautaats en la tradició romana i incloïen bàsicament la continència i l'austeritat (també en l'expressió dels sentiments personals). L'estoïcisme fuig de l'excés i de l'extravagància. En l'estoïcisme hi ha d'haver una harmonia perfecte de l'home amb ell mateix i amb el món. El que més importa és l'equilibri. Això no estalviava a l'estoic el fet de ser recargolat o venjatiu, per exemple, en les seves aliances polítiques, però sí l'obligava a una constant recerca interior. El retrat oficial que en fa la *Història Augusta* té un pel de tòpic, però és ben clar: *“16 (...) Era d'una serenitat tan gran que el seu rostre mai canviava d'expressió per la tristesa o l'alegria, com és propi d'un seguidor de la filosofia estoica que havia après dels millors mestres i a la qual ell mateix s'havia conformat per diferents mitjans.”*

Marc Aureli té sempre ben clar el criteri d'actuació política dins l'ortodòxia estoica:

“Impertorbabilitat per allò que és determinat pels esdeveniments exteriors. Justícia en les obres la causa de les quals deriven de tu. És a dir, la voluntat i l'acció, que tenen com a únic objectiu el fet d'actuar pel bé comú. Perquè això és conforme a la teva naturalesa.” Meditacions, (IX,31).

Com a emperador ha de contemplar des de dalt “l'espectacle d'innombrables ramats humans, de cerimònies infinites...” (IX, 30), però no s'ha de deixar entabanar per la pompa i circumstància. Sap com ha de governar, evitant excessos i afectacions i ho escriu ben clarament: “*Tant en el senat com davant de qualsevol persona parla amb naturalitat i sense afectació. Fes-hi servir un llenguatge correcte*” (VIII, 88): Marc Aureli escriu que no s'ha de deixar “cesaritzar” (VI, 30) perquè això seria enganyar-se ell mateix; però tampoc no li està permès d'oblidar qui és. La sinceritat de l'Emperador no és un sentiment ingenu, sinó que té un significat i una valoració política obvia. Això inclou prescripcions molt clares sobre el que es pot fer (i el que no es pot fer mai), fins i tot en matèria de gesticulació corporal. Així per exemple: “*La irritació en el rostre és quelcom que va massa contra natura*” (VII, 24). Marc Aureli era un filòsof però també un polític i en política la moral està per a ell molt més vinculada a les finalitats que als instruments. No és casualitat que Lucien Jerphagnon a la seva *Histoire de la Rome Antique* (1987) parli de “la força tranquil·la” per referir-se a Antoni i Marc Aureli. Sembla que l'última paraula que va dir Antoni el Pietós abans de morir fou “*equanimitas*”, un mot de clara ressonància estoica; i és obvi que Marc Aureli seguí aquest criteri com a norma de govern. Un cop més, la *Història Augusta* fa constar que l'emperador tenia el costum de castigar tots els delictes amb una pena inferior a la que les lleis dictaven (24). Quan Marc Aureli diu coses com ara “*comporta't com un romà*” està pensant molt possiblement en Antoni. Un fet a destacar és que la filosofia de Marc afegirà la idea de pietat a la d'equanimitat, perquè “*allò propi de l'home és estimar fins i tot als qui ens ofenen*” (VII, 22 i VII, 26). El testimoni de la *Història Augusta* (IX, 10 i XXII, 24) quan se'ns diu que l'emperador mateix instruïa les causes contra les persones de rang més alt és prou clar; l'equitat del polític és una eina de bon govern. El govern és un art d'equilibri.

Marc Aureli en reivindicar aquest universalisme moral sap molt bé que està ajudant també a consolidar el poder imperial. Cal tenir present que a l'època de Marc Aureli la distinció més significativa entre els grups d'habitants de l'imperi està deixant de ser la que diferencia entre ciutadans i no ciutadans de Roma; l'assimilació de les elits vençudes fa que la “romanites” s'ampliï cada cop més i l'emperador té molt present aquest sentiment, que ell recolza basant-se en l'universalisme estoic. No és un pensador original ni en el seu concepte del paper cívic del govern romà, ni en la seva concepció de la filosofia estoica – que depèn clarament d'Epictet – però com a estoic en el seu pensament s'hi troben totes les qüestions bàsiques de l'escola, que són també, en bona manera, algunes de les grans qüestions de tots els temps sobre l'home i sobre la vida.

Ser un estoic

És ben coneguda la crítica que Charles Péguy va fer a la filosofia de Kant: “el kantisme té es mans netes, perquè no té mans”. Una cosa similar es pot dir de l'estoïcisme que predica la puresa, però en realitat està al servei del poder – prou impur, ell mateix. Quan s'usa la paraula “estoïcisme” convé ser conscients que no ens referim exclusivament a una filosofia (és a dir, a una lògica, una teoria del coneixement i una filosofia moral), sinó que tot i incloure aquests tres elements, l'estoïcisme consisteix, sobre tot, en una mentalitat, una actitud davant la vida, que bàsicament consisteix a acceptar que és més fàcil canviar els nostres desigs que no pas l'ordre del món. Hem de vèncer-nos a nosaltres mateixos, fent de cada obstacle un nou camí. De fet, l'actitud estoica és una tendència intel·lectual i psicològica, compartida per gent prou diversa i que, com a forma de vida, i rebí un nom o altre, es troba segurament a totes les cultures humanes, tant a orient com a occident.

Seguint Pierre Hadot, un estoic en sentit ampli comparteix tres intuïcions fonamentals:

- En primer lloc, “és conscient del fet que no està sol”, sinó que tant la humanitat com el Cosmos formen un gran tot, amb una dinàmica pròpia i de la qual participem. Així, no té sentit contraposar individualitat a totalitat, ni queixar-se del destí. Hi estem immersos i en som inseparables.
- En segon lloc, “l’estoic se sent absolutament seré, lliure i invulnerable en la mesura que ha pres consciència que no hi ha cap altre mal que el mal moral i que l’únic que de debò val és la puresa de la consciència moral” (Hadot, 491). La guia moral interior, el que Marc Aureli anomena “*egemonicon*”, és l’únic criteri que ens permet saber com captar-nos d’una manera adient en una vida complexa, carregada de canvis i on resulta difícil mantenir un criteri clar en mig de la boira.
- En darrer terme, com destaca Hadot, “l’estoic creu en el valor absolut de la persona humana” (Hadot, 192). Recollint el que diu Sèneca en les Cartes a Lucili: “l’home és una cosa sagrada per a l’home” (95, 33). Marc Aureli (V, 1) recomanava aixecar-se de matí pensant “em desperto per a complir amb el meu deure d’ésser humà”.

Sempre s’ha debatut si l’estoïcisme de Marc Aureli era fatalista o no. En tot cas, el món físic dels estoics està regit per una necessitat absoluta. Tot neix, tot mor i l’encadenament de les circumstàncies segueix regles inexorables. Hi ha una Raó universal que regeix l’ordre universal, de manera que el món segueix una llei còsmica. En la Totalitat del cosmos l’estoïcisme hi veu un determinisme que és al mateix temps absolut i savi. La noblesa de l’home rau en el fet de sotmetre’s-hi. Si això és determinisme, aleshores Marc Aureli és determinista. Ho és també perquè creu en la providència (que vindria a ser la intel·ligència de déu), que ha creat un món ordenat, per un seguit d’encadenament causals i que són de caire racional. Això podria estar en la base de un pessimisme brutal. Però el que diferencia Marc Aureli és el seu afany per autoeducar-se, per assumir voluntàriament i sense queixa aquest ordre còsmic de la providència. Tot està ordenat i tot participa de la mateixa raó, creu Marc Aureli. Mario Meunier en l’edició de la traducció francesa de les *Meditacions* (*Pensées pour moi-même*, G.F. Flammarion, 2017, - ed. or., 1964), diu molt encertadament que: “*les choses inanimées i els ésser no dotats de raó es conformen a la llei natural de l’ordre còsmic per fatalitat natural. La noblesa de l’home és poder-s’hi sotmetre amb intel·ligència i voluntàriament.*” Així: “*viure conforme a la natura no serà res més que viure segons les lleis de la raó universal; i viure, com vol Marc Aureli segons la recta raó s’aconseguirà mantenint la raó particular de cadascun en permanent contacte amb la raó del Tot*” (p. 27).

L’estoïcisme inclou una barreja d’humanisme transcendentalista, d’autocontrol i de pietat per les coses que pot derivar fàcilment en moralisme (i un desagradable punt de falsa superioritat moral), però al mateix temps inclou una considerable lliçó de dignitat. Per a un estoic la clemència no és una virtut, sinó una feblesa. L’home que és just no necessita ser clement perquè ja actua amb moderació; més aviat la clemència és una concessió política. L’important és la benevolència, el voler bé, i el seguiment del deure moral interior, no la clemència. Es tracta d’actuar fent allò que, senzillament, toca fer: “l’acció útil al bé comú en el moment present”, com diu Marc Aureli (*Meditacions*, IX, 6).

El deure estoic consisteix a complir amb allò que Epictet anomenava “*katekonta*” (“les accions apropiades”, val a dir, el que generalment s’anomenen “els deures”), perquè són una exigència de la raó humana. I aquesta raó humana mai no canvia; la naturalesa humana és com és i no es

pot canviar. Tal com diu Marc Aureli a les *Meditacions* (VII, 49): “(...) *De fet, , no hi ha gaire diferència entre estudiar la vida humana durant quaranta anys i durant mil·lennis. ¿Què més hi podràs veure?*” El que es pot fer, en tot cas, és educar els humans en l’acceptació del deure i en la virtut moral que té el seu origen a l’interior de l’home. Si l’únic bé autèntic és el de caire moral, l’estoïcisme proposa una formació del caràcter de tal manera que els humans (o més estrictament, els savis) aprengui a dominar allò que depèn de nosaltres, el pensament, els impulsos, els desigs, sotmetent-los a les lleis de la raó, a través d’un codi de conducta pràctica rigorista. Educar l’home és ensenyar-li que la felicitat personal i les emocions se subordinen al deure.

En tot cas l’estoïcisme i Marc Aureli reivindica la cura de l'ànima i l'autodomini com a criteri vital:

IX, 12. L'esfera de l'ànima resta fidel a ella mateixa quan no s'estén vers cap objecte ni es retrau en ella mateixa o quan no es dispersa ni es deprimeix, sinó que s'il·lumina d'una llum gràcies a la qual veu la veritat de totes les coses i també la que hi ha en ella mateixa.

L'estoïcisme com a forma de vida.

Pierre Hadot va proposar la tesi de “la filosofia com a forma de vida” per referir-se al que significaven específicament les filosofies antigues i, molt particularment, les del període hel·lenístic i romà. Si la filosofia moderna s’ha plantejat bàsicament la qüestió del coneixement, la filosofia antiga girava al voltant de la qüestió sobre com cal viure sàviament. Si la vida és breu i sovint molt dura, el filòsof antic es pregunta com orientar l’acció per tal de patir el mínim dany humanament possible. Conèixer és l’eina que ens permet viure. Filosofar, des del punt de vista dels Antics, no vol dir tan sols plantejar-se una sèrie de qüestions que desafien la intel·ligència (potser el filòsofs no són ni tan sols personatges gaire llestos!). El tipus de vida estoic és una opció (fins i tot extrema) per racionalitzar el món, fent-lo comprensible a la raó; i no es vol idealitzar, ni subjectivitzar, ni emocionar sinó comprendre. Marc Aureli ho expressa amb tota claredat (II,7): “*Només una sola cosa ha d'evitar en el transcurs de tota la seva vida: que el seu pensament no experimenti cap desviació impròpia d'un ésser racional i sociable.*”

El que realment interessa en la filosofia antiga no és el “què”, sinó el “com” de la vida. En altres paraules allò que els importa és “la manera de viure”. Sòcrates havia dit que aquesta és la qüestió central; i en els socràtics menors, i especialment, en la filosofia hel·lenística arribà a ser una pregunta angoixant. La vida filosòfica per als estoics ja no és exactament un problema cognitiu, sinó que planteja una qüestió existencial, prèvia a nivell de l’acció: la salut de l'ànima, que depèn de la capacitat de cadascú per comprendre, explicar i justificar davant els altres (amb fermesa i claredat argumental) els valors i les opcions vitals que cadascú ha triat. És central entendre això: per als antics la filosofia no consistia tant en una manera de pensar com en una “forma de viure”, un esforç de transformació personal a través de la meditació. Usant una altra expressió molt pròpia de de Hadot, la filosofia antiga consistia a fer uns “exercicis espirituals; era un itinerari vers la saviesa, més que no pas un exercici doctrinari.

En paraules de Pierre Hadot a *Exercicis espirituals i filosofia antiga* (p. 22-23 de l’edició francesa, 2002)

(...) la filosofia no consistia en l'ensenyament d'una teoria abstracta, i encara menys en una exegesi de textos, sinó en un art de viure, en una actitud concreta, en u estil de vida determinada, que implica tota l'existència. L'acte filosòfic és un progrés que

ens fa ser més, que ens torna millors. És una conversió que pressiona [que remena] tota la vida, que canvia el ser de qui la realitza. Fa passar d'un estat de manca d'autenticitat, obscurida per la inconsciència, marcada per la preocupació, a un estat de vida autèntica, en què l'home ateny la consciència de sí, la visió exacta del món, la pau i la llibertat interior.

En aquest sentit, la vida filosòfica antiga implicava una “conversió” a la filosofia; era una construcció de la pròpia vida, més que no un exercici teòric de resolució de problemes conceptuals. Viure conforme a la raó, recorda Hadot, acceptar que tot allò que s'esdevé al món s'ha esdevingut perquè calia que s'esdevingués. Qui s'ha convertit a la filosofia estima tot allò que li passa perquè és una expressió de la bellesa i l'ordre, de vegades terrible però mai irracional, que és propi del Cosmos. Potser Marc Aureli hauria preferit dedicar-se a la contemplació filosòfica per comptes d'haver d'actuar com a polític i com a militar. Però l'home és responsable de la seva vida i no pot defugir les seves obligacions. La sàvia tria (l'exercici espiritual) de l'autocontenció, de la vida reflexiva i de la llibertat interior que descobrim per l'exercici filosòfic és la vida interior, però això inclou al mateix temps la vida responsable. Responsable, sobretot, envers la pròpia consciència, que ens indica que no podem fer alta cosa que el nostre deure. Al costat d'això el món extern bellugadís i inconsistent es veu des de lluny, perquè allò important es porta a l'interior.

(...) I és que qui ha triat per damunt de tot la seva intel·ligència, el seu dèmon i el culte degut a la seva excel·lència, no fa cap tragèdia, no es desespera, no sentirà necessitat ni de soledat ni tampoc de la multitud. I el que és més important: viurà sense cercar res ni defugir res. Ni tampoc li importarà en absolut si serà llarg o curt l'espai de temps durant el qual podrà servir-se de l'ànima envoltada de cos.
Meditacions III, 7

La mort, com a objecte de meditació sempre present en l'estoïcisme, complementa el significat de la filosofia com forma de vida. És ben senzill: qui aprèn a viure aprèn també a morir. Al cap de molts i massa anys serà el barroc espanyol i napolità qui més fruit treu del tenebrisme de Marc Aureli. Al cap i a la fi, tot passa. Saber que som, com deia Epictet en un text que recull Marc Aureli, “una pobra ànima que porta el pes d'un cadàver” (4, 41) és bàsic per a evitar l'autoengany. Com diu Marc Aureli en un text que al nostre temps qualificaríem (segurament sense encertar) com a “expressionista”, el cos no és res: “*La putrefacció de la matèria que forma el substrat de qualsevol cosa és aigua, pols, ossets, porqueria. I encara més, els marbres són durícies de la terra, L'or i l'argent, sediments. Els vestits, pells. La porpra, sang. I així tot la resta de coses ...*” (IX, 36). Veure la mort en la vida, tractar d'imaginar el propi cadàver en descomposició, etc., eren exercicis molt habituals entre els monjos cristians i no costa gaire imaginar que hi ha una continuïtat cultural per aquesta banda entre l'ascetisme grec i el cristià.

Les Meditacions, un “exercici espiritual”

Devem a Pierre Hadot el concepte d'exercicis espirituals aplicat a la manera de fer filosofia, treballant sobre un mateix. És, i això cal tenir-ho molt en compte!, un treball que no només cal fer reflexivament, sinó que ha d'ocupar la totalitat de la vida, fins al punt que cal posar-lo per escrit. L'estoïcisme insistia particularment en el treball de memorització dels seus dogmes per tal de controlar la pròpia vida i dirigir-la virtuosament. Els filòsofs no només han de fer examen de consciència per comprovar si la seva conducta és adient i si han progressat en l'autodomini moral. També han d'escriure i llegir les seves pròpies reflexions, (I,1) i III, 24) per tal d'exercitar-se a millorar la pròpia vida. El filòsof, com si fos un atleta, cal que s'exerciti a dominar les

passions, evitant l'orgull que és un "terrible sofista" o un "engalipador de la raó" (VI, 13). Marc Aureli no inventa res; té "in mente" un model home ideal, que és l'estoic i s'esforça per actuar amb justícia. La seva filosofia és un exercici espiritual en el sentit vol fornir regles pràctiques (*dogmata*) de vida, eines per a un home que vulgui captenir-se de manera adient fins assolir la grandesa d'ànima. A les *Meditacions* VII, 54 resumeix així el que es tracta d'aconseguir:

Arreu i sempre depèn de tu adaptar-se a les circumstàncies del moment per respecte als déus, tractar amb justícia les persones que t'envolten, i vigilar amb molta atenció el teu pensament per tal que no s'hi insinuï res incomprensible.

Qui segueix aquests tres principis generals, o millor, tal com en diu Marc Aureli aquests tres "dogmes" (adaptar-se, tractar amb justícia i vigilar-se un mateix) és un autèntic ciutadà i obra com cal, atent al deure. Només qui medita com a ésser racional pot ser feliç. Felicitat i opció per una vida basada en el model de la natura, per sobre dels paranyes que molt sovint deriven de la societat i la cultura. El text que tria Hadot (*Meditacions* VII, 1) és ben clar pel que fa al sentit de la felicitat en el context estoic:

(...) Perquè després d'haver anat per aquí i per allà, has comprovat que no has pogut trobar una vida feliç enlloc. Ni en els sil·logisme, ni en la riquesa, ni en la glòria, ni els plaers, ni en res. ¿On es troba, doncs? En l'acompliment d'allò que la naturalesa demana. ¿I com ho aconseguiràs? Amb la possessió dels principis que determinen els teus desigs i els teus actes. ¿I quin són aquests principis? Aquells que es refereixen al bé i al mal, en la convicció que res no és bo per a l'ésser humà si no el fa tornar just, assenyat, coratjós i lliure. Com tampoc res no és dolent, si no produeix els efectes contraris al que s'ha dit abans.

La moral estoica no és una moral d'intencions, sinó de responsabilitat. I la responsabilitat s'exerceix envers la comunitat i envers la raó. Sense valors socials ben consolidats el món seria un caos (i per això els cristians són perillosos, en la mesura que propugnen un nou sistema de valors). Per això Marc Aureli se sent vinculat de manera molt profunda als models tradicionals. Són els valors de la tradició, republicans i romans (i seran també centrals mil i molt anys després en l'ensenyament del jesuïtes!), la justícia, el seny, el coratge i la llibertat, els que donen sentit a la vida, viscuda amb seriositat. Si puc justificar racionalment la meva acció des d'aquests paràmetres, la meva acció és correcta.

L'altre element bàsic en una reflexió filosòfica considerada com a exercici espiritual és aprendre a distingir entre "el que és causal" i "el que és material" (circumstancial, casual...). Qui no sap diferenciar entre allò que depèn de nosaltres i el que no en depèn no podrà gaudir de cap manera d'una vida adient, purament racional. Marc Aureli escriu per a sí mateix, però la seva reflexió no és de cap manera subjectiva. L'exercici espiritual és un treball sobre (i amb) la pròpia consciència que pot tenir un valor universal, aplicat a tots els homes de bona voluntat i preocupats pel bé comú. Fer un exercici espiritual és, tornem a Hadot, "delimitar el jo".

L'exercici espiritual és una pràctica diària, i en aquest sentit inclou també prescripcions alimentàries i hàbits de salut. Però sobretot implica la promoció d'un conjunt d'automatismes intel·lectuals que estalvien problemes de vida quotidiana tant com ajuden a plantejar problemes filosòfics. La vella idea cínica de la filosofia com a eina d'enduriment té una extensió òbvia en l'exercici espiritual. Però és també una eina pràctica de progressió moral. A les *Meditacions* (V,11, però es podrien esmentar molt més textos), Marc Aureli es preguntà quin ús feia ara de la seva ànima i quina mena d'ànima tenia en un moment determinat (la d'un nen, la d'un adolescent, la d'una pobra dona, la d'un tirà....) L'exercici espiritual seria estrictament l'eina que

permet respondre a aquesta pregunta i superar situacions d'insuficiència moral (de por, d'angoixa, d'autoengany). Aprendre a ser *"invulnerable a tota penalitat, insensible a tota maldat"* (III, 4), no és quelcom que es pugui improvisar i demana un esforç d'autodomini intel·lectual i filosòfic llarg com la vida.

La figura de l'home interior

En Marc Aureli, la dualitat entre filòsof i emperador és una qüestió que no pot ser obviada. Com a emperador podia ser brutal i va exercir el poder sense contemplacions. No tan sols va ser un emperador guerrer, va perseguir els cristians i va autoritzar que els ciutadans romana poguessin ser torturats – però només si eren pobres–, (és a dir, que va equiparar pobres i esclaus!). Tot i que autors com Juli Capitolí (*Història Augusta*, IX, 12) digui que *"El tracte que va donar al poble no fou distint al que se li donava quan vivia en règim de lliure ciutadania"*, la veritat és que els historiadors tenen motius per dubtar-ho. Marc Aureli mai va subordinar la seva acció política a les seves conviccions filosòfiques i això sembla abundantament testificat. La necessitat d'allò que realment succeeix i la negativa a donar valor a la imaginació són principis estoics que el polític Marc Aureli va assimilar profundament en la seva acció de govern. La pietat en el seu cas no és exactament una virtut social o política, sinó una orientació amb valor emocional, íntim fins i tot. En els estoics, la voluntat s'afirma en la mesura que es retira i s'exerceix bàsicament sobre la vida privada.

L'important es l'home interior, el que es mou per les intuïcions que deriven la pròpia consciència. La filosofia estoica és disciplina de vida i en aquest sentit té alguna cosa de milícia. Hi ha tres disciplines en l'home, que ha estudiat de manera magistral Pierre Hadot, l'autoritat indiscutida en aquest àmbit ara per ara. Són (1) la disciplina del pensament que pressuposa "els dogmes que es refereixen a la llibertat de judici", (2) la disciplina de l'acció "que suposa éssers raonables als qui afirmen l'existència d'una comunitat" i (3) la disciplina del consentiment en els esdeveniments "que pressuposa la providència i la racionalitat de l'univers".

Marc Aureli no pretén en absolut que cadascú "es fabriqui a si mateix", per així dir-ho. El que proposa és viure d'acord a la natura i, per tant, escoltar allò que la natura ens diu. Aquí és on entra la teoria de la consciència, o de l'home interior. Cadascú és una racionalitat que ha de ser recta i, per tant, que ha d'actuar segons la natura – que és la virtut. La guia de l'home interior (la part directiva de l'ànima o el principi rector) és l'hegemonikon, que per a Maite Larrauri és el concepte que serveix a Marc Aureli per tal de pensar la voluntat. Aquest principi (que el cristianisme i especialment els jesuïtes identificaran la veu de la consciència) és, seguint Larrauri: "allò que determina que hi ha coses que depenen de nosaltres mateixos, per a les quals nosaltres mateixos som la causa.

L'única cosa que ningú ens pot prendre ni amputar és la nostra consciència interna. El daimon, l'hegemonikon, la part directiva de l'home, el logos... és el déu del món. És una part de la divinitat que trobem en nosaltres i que ens permet entendre l'ordre del món. Som la causa de la nostra ràbia i de la nostra enveja, a l'igual que de la nostra justícia i de la nostra prudència". Per als estoics cadascú porta al seu interior una espurna del logos universal, que fa la tasca de guiar les accions i els pensaments dels humans en tant que éssers racionals. Hegemonikon i logos és el mateix.

Qui ha consultat la seva consciència ha après, sobretot, a ser indulgent. Marc Aureli ho sintetitzà així en un text molt conegut:

26. *Si algú comet una falta contra tu, considera immediatament quina concepció del bé i del mal li ha fet cometre. Tan bon punt hagi fet aquesta reflexió el compadiràs i no t'hi mostraràs sorprès ni irritat. I és que tu mateix tens la mateixa concepció del bé o una de semblant, i aleshores l'hauràs de perdonar. O bé si tens la mateixa concepció del bé i del mal, aleshores et resultarà més fàcil ser indulgent vers una persona que té una visió distorsionada de les coses.*

Una altra qüestió important que cal entendre sobre l'home interior és que la consciència per a un estoic actua en el present perquè el passat ja no és – i el futur encara no és. Hadot diu que prendre consciència de la seriositat que hem d'atorgar a tota acció implica prendre consciència del valor infinit de cada instant des de la perspectiva de la mort (*La Ciudadela Interior*, p. 310). Però fins i tot més enllà del tòpic del temps que fuig i que ens porta al no-res de la mort, en l'acceptació del present com única possessió de l'home, en l'opció pel present com a únic temps autèntic hi ha una valoració molt ferma de la responsabilitat personal com a criteri de judici, moral i polític. El savi viu només en el present i és per això que d'una banda s'evita les il·lusions i de l'altra la por. Quan l'estoïcisme proposa que els humans ens hem de replegar sobre la nostra consciència vol dir que som una intel·ligència capaç de comprendre l'ordre de les coses. Regular la intel·ligència d'acord a l'ordre de les coses és una qüestió central de l'estoïcisme.

Marc Aureli no era un filòsof-rei

Que els filòsofs esdevinguessin reis i els reis es convertissin a la filosofia era el remei que receptava Plató (*República*, 473 c-e i *Carta VII*, 326 a-b) per evitar les misèries polítiques. Però la història mostra que el consell ni s'ha seguit gaire sovint, ni sobretot no ha funcionat amb gaire èxit. Més aviat quan els filòsofs s'acosten al poder, i pretenen influir directament sobre els governants, el resultat ha estat generalment un desastre. Molts filòsofs s'han sentit atrets pels homes de govern. Recordeu la fascinació que Heidegger sentia per Hitler, o la de Hegel per Napoleó. El mateix Plató va fer el ridícul a Siracusa. Però no és tan habitual que un home de govern estigui fascinat per la filosofia. Per això el cas de Marc Aureli resulta singular. Durant els darrers vint anys de la seva vida fou l'home més poderós del seu temps. Van ser temps marcats per les guerres, la pesta i la mort, tant a Roma com a les fronteres, i ell va intentar plantar cara a les circumstàncies difícils amb l'ajuda d'algunes idees bàsiques que buscaven tant la veritat com l'autoconsol. Marc Aureli mateix va evitar amb tota cura qualsevol confusió respecte a la hipòtesi platònica en un text que trobem a les seves *Meditacions* (IX, 29):

29. (,,,) *Que en són de mesquins aquests homenets que es dediquen als assumptes dels ciutadans i es pensen que actuen segons els principis de la filosofia! Que en són de mocosos! Bon home, ¿aleshores què has de fer, doncs? Fes allò que et reclama la naturalesa. Mou-te, si t'és permès, i no et preocupis si algú se n'assabenta. No esperis una república com la de Plató. Al contrari, dona't per satisfet per qualsevol progrés mínim. Pensa que arribar a aconseguir un resultat no és poca cosa.*

Marc Aureli fou un estoic amb tota la barba, però també –i sobretot– un polític i un militar amb totes les conseqüències, fins a l'extrem que estudiosos com Pierre Grimal consideren que la filosofia va tenir poca influència sobre la seva obra de govern. Diu la història que al mateix temps que predicava l'autodomini intel·lectual no va tenir problemes per endegar una persecució en tota regla contra els cristians. Per tant, Marc Aureli fou un home d'acció doblat d'home de reflexió, un polític-intel·lectual, segurament més que un intel·lectual polític. El text que ens ha quedat, les *Meditacions*, escrites en grec, i que més estrictament s'haurien de dir “*Per a mi mateix*”, perquè aquest és el títol que porten els manuscrits que ens n'han arribat. Les

Meditacions són una sèrie d'anotacions, aparentment inconnexes (excepte el llibre 1, que consisteix en una sèrie d'agraïments a les persones que el van formar tant des del punt de vista personal com polític).

Cal tenir present que, com diu Pierre Grimal (p. 299) les *Meditacions* "foren escrites per Marc, sens dubte, "per a si mateix" i no per a nosaltres". Escriure és una manera de "fer-se seves", d'apoderar-se i de domesticar les idees estoiques per tal d'aplicar-les a la vida. He escrit "per a domesticar" amb plena consciència. Marc Aureli mai no oblida que és un emperador i, per tant, el poder és vist sense cap distància, perquè alhora és una situació i un condicionant, un fet tan inevitable com indispensable de la pròpia existència.

Pierre Hadot, un dels grans estudiosos de Marc Aureli, ha proposat que en les *Meditacions* de Marc Aureli són travessades per tres gran temes, seguint la divisió tripartida del coneixement comuna a estoics i epicuris, que considerava tres gran àmbits: la física, la lògica i l'ètica. Els tres grans temes són: el Destí, la comunitat dels éssers racionals i la facultat jutjar (i en conseqüència el convenciment dels éssers racionals). Plató havia dit, per la seva banda que hi ha quatre grans virtuts en l'ànima; prudència, justícia, fortalesa i templança, que per als estoics es troben totes al mateix nivell pel que fa als seu valor i s'impliquen mútuament.

El filòsof i allò diví (¿aproximadament cristià?)

Benjamin Aubé, va escriure al seu clàssic *Els cristians i l'imperi romà* (1881) que en temps de Marc Aureli els romans no es van divertir. L'emperador "*menyspreava els plaers grollers de la massa, apareixia rarament i amb poca gràcia en els jocs públics, mal dissimulant el seu ensopiment; o aportant-hi preocupacions d'humanitat que molts trobaven intempestives i xocants*" (p.7). Sota Còmode, que tenia fama de boig, paradoxalment el comú de la gent va viure molt més tranquil·la i amb menys sentit de drama bèl·lic que amb Marc Aureli. Tornant a Aubé: "*Les inscripcions de les monedes, 'temporum felicitas' 'saeculi felicitas', 'publica felicitas', són més certes en temps de Còmode que de Marc Aureli. Per un joc singular de la fortuna, entre aquests dos prínceps, un que fou gairebé un sant i l'altre un boig acabat, fou sota el segon que la majoria de la gent visqué tranquil·la.*"

Marc Aureli perseguí els cristians durant quinze anys, tot i que alguns textos de les *Meditacions* mostrin paral·lels sorprenents entre les doctrines de l'emperador i les del Nou Testament. I ho feu des de l'estructura política de l'estat romà. Si abans d'ell els cristians només es reprimien després d'una denúncia, ell els feu buscar d'ofici. En un regnat ple de guerres i pesta, els cristians representaven un perill per a l'estat i calia tenir-los lligats ben curt, com sempre s'ha fet amb els anarquistes diversos. Possiblement no és cap casualitat que el cristianisme en temps de Marc Aureli va conèixer una forta deriva apologetica i fins i tot apocalíptica.

Sense que es pugui descartar alguna manipulació interessada dels manuscrits que s'han conservat (tardans i molt fragmentaris), la semblança formal entre textos cristians i les *Meditacions* no hauria d'amagar una profunda diferència: Marc Aureli, com els cristians, creu que la divinitat és intel·ligible, però per entendre-la no cal res més que pietat. Divinitat i consciència interior són inseparables per a l'emperador: ni dogma, ni cap ombra de divinitat personal apareix en Marc Aureli. Per a Marc Aureli, mantenir la distinció romana entre "religio" i "superstitio" és fonamental. El cristianisme, emotivista, practicat per la pobrissalla i, en conseqüència, subversiu, és una superstició, un perill per a la tranquil·litat pública – per la qual ha de velar molt especialment l'emperador. Una religió formalista com la romana i una filosofia com la de l'estoïcisme, que dona per suposada la necessitat de refredar les passions, és força incompatible amb les efusions sentimentals cristianes.

D'altra banda, Marc Aureli considera que allò moral ho podem descobrir a dins nostre, a condició, com diu Pierre Grimal: *"d'establir a la nostra ànima el domini de la Raó, d'alliberar-nos de la tirania de les passions i de les idees falses."* No ens cal un redemptor (i menys encara un redemptor personal), sinó una consciència moral profunda i ben fonamentada. La pietat religiosa de Marc Aureli és formalista i política; per això el déu rep noms diversos: Zeus, el Principi, la Natura, el Cosmos i l'emperador usa aquests noms amb una gran indiferència, oscil·lant entre politeisme (els déus), panteisme (la natura, el tot), o monoteisme racionalista (la raó, el destí).

En l'estoïcisme, el concepte de la divinitat havia estat clarament establert per Zenó, segons recull Diògenes Laerci (VII, 147): *"Déu és un ésser vivent, immortal, racional, perfecte, intel·ligent, aliè al mal, que estén la seva providència sobre el món i allò que al món hi ha. No té forma humana..."* Per dir-ho simplement: la divinitat és un principi, no aliè a res i causa de tot. En certa manera, l'home interior, la consciència, l'hegemoikon, ho explica tot. Pierre Hadot (que fou sacerdot catòlic molts anys), ha insistit en la semblança entre textos cristians i textos de Marc Aureli, però a parer nostre en Marc Aureli hi ha una autocontenció moral i una significació política de l'amor que Jesucrist no va defensar mai – i òbviament és més que dubtós que Jesucrist fos l'universalista moral en què el va convertir a posteriori la lectura que en feu Pau de Tars. La conversió individual a la filosofia que propugnà Marc Aureli té poc a veure amb la conversió comunitària dels cristians. La conversió a la qual aspirava Marc Aureli era a la natura, mentre Crist volia una conversió a Déu (Abbà). I és segur que mentre Jesús tenia una concepció mil·lenarista i redemptora de la història, Marc Aureli creia en les virtuts cíviques, sense redemptorismes.

La consciència és allò més sagrat que hi ha en l'home per a Marc Aureli, mentre que per a Jesús el més sagrat és l'amor. Marc Aureli (cal recordar-ho?) era un emperador i un soldat de l'imperi, mentre Jesús era pobre i de nació oprimida. Per a Marc Aureli: *"L'alegria d'un ésser humà consisteix a fer les coses pròpies d'un ésser humà. És propi d'un ésser humà la benevolència envers els seus semblants, el menyspreu dels moviments provocats pels sentits, la distinció de les representacions creïbles, la contemplació de la natura universal i allò que s'esdevé d'acord amb les seves regles"* (VIII, 26). Jesucrist no tenia un programa tan sofisticat i es limità a demanar que els humans s'estimessin els uns als altres tal com ell havia estimat (Jn 13,34). Marc Aureli – és obvi – mai hauria gosaria posar-se com a model de res. Al cap i a la fi, per a Marc Aureli la fermesa de l'ànim és allò que defineix l'home, mentre que per a un cristià és la caritat qui ho decideix tot.

Bibliografia:

MARC AURELI: *Meditacions*. Traducció de Joan Alberich. Edició de Joan Tello. Llibres de l'Índex, 2008.

Història Augusta. Introducció, traducció i notes de Jordi Binaghi Fasce. Ed. La Magrana, Barcelona, 1998.

CARATINI, R. *Marc-Aurèle, l'empereur philosophe*, Michel Lafon, París, 2004.

GRIMAL, P. *Marc-Aurèle*, Fayard, París, 1991.

HADOT, P. *La ciudadela interior. Introducción a las Meditaciones de Marco Aurelio*. Trad. es. Ed. Alpha Decay, Barcelona, 2001 (ed. or. francesa, 1992).

HADOT, P. *Introduction aux "Pensées" de Marc-Aurèle*, Le Livre de Poche, París, 2005.

HADOT, P. *Ejercicios espirituales y filosofía Antigua*. Siruela, 2006 (ed. or. francesa, 2003).

LARRAURI, M. *L'exercici segons Marc Aureli*. Ed. Tàndem, 2009.

MCLYNN, F.: *Marcus Aurelius. Warrior, philosopher, emperor*, Vintage Books, Londres, 2009.

MULLER, R.: *Les Stoïciens: La liberté et l'ordre du monde*, Vrin, París, 2006.

ROMAN, Y.: *Marc-Aurèle, l'empereur paradoxal*, Payot, París, 2013.

Materials per a una conferència, febrer 2019.